

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเคยเป็นภูมิภาคที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรัพยากรป่าไม้ เมื่อสามทศวรรษที่ผ่านมา ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีพื้นที่ถึง 44 ล้านไร่เศษ ต่อมาสภาพป่าในแต่ละปีถูกทำลายไปไม่น้อยกว่า 1 ล้านไร่ จนปัจจุบันเหลือเพียง 10 ล้านไร่เศษ (บุญยงค์ เกษเทศ, 2536 : 5) ซึ่งเมื่อคิดคำนวณพื้นที่ป่าไม้มีไม่ถึงร้อยละ 14 ของพื้นที่ทั้งหมด สาเหตุสำคัญที่มีผลต่อการบุกรุกทำลายป่าเป็นผลมาจากการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรในส่วนต่าง ๆ ของประเทศ ทำให้ความต้องการใช้ที่ดินเพื่อทำการเกษตรมีมากขึ้น มีการหักร้างถางพงเพื่อตอบสนองการขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ข้าว ข้าวโพด ปอ และมันสำปะหลัง มีการบุกรุกทำลายป่าเพื่อตั้งถิ่นฐานในบริเวณใกล้เคียงกับที่ดินทำกินของตนเอง เป็นผลให้การทำลายป่าขยายตัวอย่างรวดเร็ว นับตั้งแต่การใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจ ฉบับแรกของไทยที่เน้นโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การสร้างถนนและเขื่อน กลายเป็นการช่วยทำให้การทำลายป่าเป็นไปอย่างชอบธรรม (เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง และคณะ, 2534 : 10-11) ทำให้อัตราการทำลายป่าสูงขึ้นนำไปสู่ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรที่สำคัญอย่างอื่น เช่น แหล่งต้นน้ำลำธารถูกทำลาย ดินถูกชะล้างพังทลายโดยลมและน้ำ อันเนื่องมาจากการขาดป่าและการใช้พื้นที่ในการปลูกพืชอื่น ๆ ทำให้ดินเสื่อมคุณภาพ

จากปัญหาคความเสื่อมโทรมของทรัพยากรดังกล่าว เห็นได้ว่าระบบการดำรงอยู่อย่างยั่งยืนของทรัพยากรแต่ละประเภท ย่อมมีผลสืบเนื่องต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์และมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิดจนไม่สามารถแยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติได้ ดังนั้นเมื่อจำนวนพื้นที่ของป่าลดลงอย่างเห็นได้ชัด รัฐจึงพยายามหาแนวทางในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว โดยใช้รูปแบบต่าง ๆ เช่น การกำหนดนโยบายอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ เพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ดิน น้ำ พันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ที่หายาก กำหนดมาตรการลงโทษผู้กระทำความผิด รวมทั้งมีการจัดการป่าไม้แบบปลูกสร้างสวนป่าทั้งภาครัฐและเอกชน แต่การดำเนินการตามนโยบายป่าไม้ดังกล่าวยังไม่ประสบผลสำเร็จเท่าที่ควรเพราะการแก้ไขปัญหাপ่าไม้จำเป็นต้องได้รับความร่วมมือจากประชาชนที่อยู่ใกล้เคียงป่าผู้มีบทบาทในการรักษา และใช้ประโยชน์จากป่าโดยตรง ซึ่งรูปแบบและแนวทางการแก้ไขของประชาชนอาจ

มีความแตกต่างกันไปตามสภาพของสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมท้องถิ่น เพราะเมื่อพิจารณาตามโครงสร้างของสังคมไทยยังเป็นลักษณะที่สังคมประเพณี (Traditional Society) มีอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อ และโลกทัศน์ของคนไทยส่วนใหญ่คือ สถาบันศาสนา ซึ่งสถาบันศาสนาเมืองค็ประกอบสำคัญคือ ระบบความคิด และความเชื่อ พิธีกรรม และองค์กรทางศาสนา โดยเฉพาะความเชื่อในพระพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลต่อความเชื่อและพฤติกรรมของคนไทยมานาน (สมบุญ สุขสำราญ, 2530 : 11) ดังเช่น ภาคตะวันออกเฉียงเหนือถึงแม้จะมีอัตราการทำลายป่าสูงสุดของประเทศ แต่ชาวอีสานยังอนุรักษ์ป่าในรูปแบบของวัดป่าตามความเชื่อของศาสนาพุทธเป็นจำนวนมากจากสถิติของกรมศาสนา พบว่า วัดป่าที่ถูกต้องตามกฎหมายทั่วภาคอีสานมีจำนวน 374 แห่ง และผลของการสำรวจป่าชุมชนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยโครงการวิจัยวนศาสตร์ชุมชน มหาวิทยาลัยขอนแก่น พบว่า มีวัดป่า 936 แห่ง คิดเป็นพื้นที่ 45,609 ไร่ (ประสิทธิ์ คุญรัตน์, 2536 : 23) ซึ่งถือได้ว่าปริมาณป่าในวัดปามีจำนวนมหาศาล อันเป็นผลสืบเนื่องจากเป้าหมาย และหลักการของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับงานด้านป่าไม้มี 2 ฝ่ายคือ มหานิกาย และธรรมยุต ทั้ง 2 ฝ่ายยังแบ่งได้อีก 2 ประเภทคือ คามวาสี หมายถึง วัดในชุมชนและอรัญวาสี หมายถึงวัดป่า ดังนั้นลักษณะของป่าวัดจึงแบ่งออกเป็น 2 ประเภทตามลักษณะของวัดคือ

1. ป่าวัดบ้าน (คามวาสี) มีทั้งมหานิกายและธรรมยุต ลักษณะของป่าส่วนใหญ่เป็นป่าที่ปรับปรุงพัฒนาปลูกใหม่ แต่บางครั้งมีความอุดมสมบูรณ์มาก
2. ป่าวัดป่า (อรัญวาสี) เป็นกลุ่มที่เน้นการศึกษาธรรมะเพื่อนำมาใช้ปฏิบัติจนบรรลุธรรม กลุ่มนี้มีการแบ่งวัดป่าออกเป็นสายต่าง ๆ ได้แก่ มหานิกายกลุ่มปฏิบัติธรรมสร้างวัดป่าเพื่อการอนุรักษ์ และธรรมยุตนิิกายเป็นกลุ่มสำคัญของการอนุรักษ์ป่าทั้งวัดในเมืองและวัดป่า รักษาพื้นที่ป่าตั้งแต่ไม่กี่สิบไร่จนกว่าหมื่นไร่ นับเป็นแนวปฏิบัติของพระสงฆ์ที่นำเอาหลักการของพระพุทธเจ้าซึ่งดำเนินพระชนม์ชีพกับป่ามาตลอดเวลา พร้อมทั้งนำคำสอนของพระพุทธองค์ที่ได้สอนสร้างความสะดวกใน เรื่องการดูแลรักษาธรรมชาติให้แก่สาวกของพระองค์ โดยสังเกตได้จากข้อสรุปของศาสนาพุทธต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ 2 ทางคือ

1. โดยพระจริยวัตรของพระพุทธเจ้าคือ ในพุทธประวัติพระพุทธองค์ทรงใช้เวลาอยู่ท่ามกลางแมกไม้ในธรรมชาติ และทรงแสดงความเมตตากรุณาต่อสรรพสัตว์ทั้งหลายมีคำสอนต่อสาวก ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลายจงทำสมาธิเกิดตามรากไม้ โคนไม้ที่ว่างเปล่านี้" เป็นการเน้นบทบาทของผู้ปฏิบัติธรรม เพื่อบรรลุพระนิพพานโดยอาศัยอยู่ตามป่าเขา

2. ศึกษาจากพระวินัย โดยศีลข้อแรก ห้ามมิให้ฆ่าสัตว์ตัดชีวิตมีพื้นฐานบนความกรุณาปราณีเป็นหลักสำคัญของพระพุทธศาสนาในการอนุรักษ์สัตว์ป่า ต้นไม้ และพืชพรรณทุกชนิด

(นัตวสุมาลย์ กบิลสิงห์ และคณะ, 2534 : 17) นอกจากนี้ยังพบในอัครคัมภีร์สูตร และไตรภูมิพระร่วงได้แสดงข้อคิดกับนิเวศวิทยาที่มีต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมอันเกิดจากการพัฒนามนุษย์และธรรมชาติในโลกเป็นสิ่งที่เดียวกัน การต้องการเป็นเจ้าของที่เกิดจากกิเลสตัณหา ความโลภและความเกลียดทำให้เกิดการแบ่งแยกและทำลายความสมดุลย์ กลมกลืนของสิ่งต่าง ๆ ตามธรรมชาติ

ปัจจุบันพบว่า ได้มีพระในพระพุทธศาสนาจำนวนมากที่แสดงถึงความพยายามจะปรับบทบาทและสืบทอดหลักธรรมดังกล่าว นำไปใช้ในการปฏิบัติโดยได้รับความร่วมมือจากองค์กรในชุมชนเข้าไปแก้ไขช่วยเหลือเกี่ยวกับป่าไม้ขึ้น จนถือได้ว่ามีบทบาทสำคัญในการเป็นผู้นำในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ จึงพบว่า มีวัดป่าหลายแห่งในภาคอีสานที่มีการอนุรักษ์ป่าขนาดตั้งแต่ต่ำกว่า 100 ไร่ ไปจนถึงหมื่นไร่ เช่น วัดป่าพรหมประทาน อำเภอนิคมพัฒนา จังหวัดร้อยเอ็ด มีพื้นที่กว่า 100 ไร่ เป็นป่าสมบูรณ์ที่ฟื้นฟูสภาพจากไร่ ปอ ชาวบ้านสามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตจากวัดได้ มีการจัดการโดยพระกับชาวบ้าน วัดป่าใหม่บ้านตาล อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดสกลนคร มีการอนุรักษ์หาพืชในท้องถิ่นเพื่อนำมาทำเป็นอาหาร หรือการมีวัดป่าบ้านคำม้อย กิ่งอำเภอนายูง จังหวัดอุดรธานี มีพื้นที่กว่า 600 ไร่ และวัดป่าภูก้อน พุทธอุทยานนารุกขปาริชาติภูก้อน กิ่งอำเภอนายูง จังหวัดอุดรธานี ซึ่งเป็นอุทยานแห่งแรกของประเทศไทยที่เป็นแหล่งธุดงค์กรรมฐานปฏิบัติและรักษาศีลห้าสาธุการ วัดป่าสุคโต ภูโคงค์ อำเภอกำแพงศรี จังหวัดชัยภูมิ เป็นแบบอย่างของการฟื้นฟูป่าด้วยระบบวนเกษตรผสมผสานและวนเกษตรเพื่อชุมชน ฯลฯ

จากกิจกรรมของวัดในพระพุทธศาสนาหลายแห่งที่มีการดำเนินการเกี่ยวกับการอนุรักษ์ - ทรัพยากรป่าไม้ ย่อมเป็นสิ่งบ่งชี้ถึงบทบาทที่มีต่อการจัดการทรัพยากรป่าไม้ที่นำมาซึ่งความสนใจและได้รับการส่งเสริมให้เป็นส่วนหนึ่งของการดำเนินงานด้านป่าไม้ เพราะทางกรมป่าไม้พิจารณาว่าการพัฒนาด้านป่าไม้ให้เกิดผลดีได้นั้น จะต้องได้รับความร่วมมือจากหลาย ๆ ฝ่ายและดำเนินการหลายรูปแบบ ดังนั้นกรมป่าไม้จึงได้วางนโยบายทดลองเพื่อส่งเสริมให้วัดหรือสำนักสงฆ์เป็นแหล่งช่วยงานด้านป่าไม้ขึ้นมีระยะเวลา 3 ปี คือปี พ.ศ.2532-34 และมีการขยายโครงการในปีต่อมา โดยมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อการอนุรักษ์และพัฒนาทรัพยากรป่าไม้มีการดำเนินการในพื้นที่สองลักษณะคือ ในส่วนแรกเป็นพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติมีหน่วยงานของกรมป่าไม้จะเป็นผู้ดำเนินการโดยอาศัยอำนาจตามมาตรา 19 แห่งพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ.2507 เพื่อประโยชน์ในการควบคุมดูแลหรือบำรุงสงวนป่าไม้ โดยความร่วมมือจากวัดหรือสำนักสงฆ์เป็นแกนนำ จากนโยบายดังกล่าวทางกรมป่าไม้ไม่ได้จำกัดจำนวนของวัดที่เข้าร่วมโครงการ จึงพบว่ามีหลายวัดที่เข้าดำเนินการในรูปแบบที่กำหนดนี้ จนพื้นที่สภาพป่าให้อุดมสมบูรณ์ได้ ส่วนที่ 2 เป็นพื้นที่ของวัดดำเนินการโดยองค์กรวัดที่ให้ความสำคัญต่อการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรป่าไม้

ดังนั้นการนิเวศอุทมคงคาศิริเขตเป็นสถาบันทางศาสนาอีกแห่งหนึ่งที่มีการยกพื้นที่ 500 ไร่ ออกจากเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าโคกหลวงแปลงที่ 3 เพื่อทำการก่อสร้างวัด มีการอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าธรรมชาติให้มีความอุดมสมบูรณ์ชาวบ้านในบริเวณใกล้เคียง สามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ ได้หลายรูปแบบ รวมทั้งเป็นการตอบสนองแนวคิดของการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยอาศัยองค์กรหรือสถาบันหลักในชุมชนเป็นแกนนำ ตลอดจนให้ความสำคัญต่อประโยชน์ชุมชนทั้ง ในด้านเศรษฐกิจและการอนุรักษ์ จึงได้มีการศึกษาการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยสถาบันวัดใน ชุมชน กรณีดังกล่าวเพื่อทำความเข้าใจวิธีการของการจัดการป่าไม้ที่เน้นถึงศักยภาพและปัญหาของ ชุมชนในการจัดการป่าไม้อันจะ เป็นพื้นฐานและแนวทางการดำเนินงานรูปแบบป่าชุมชนที่เหมาะสม ของพื้นที่ต่อไป

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์ลักษณะทางกายภาพ ชีวภาพ และความเป็นมาของป่าวัด อุทมคงคาศิริเขต
2. เพื่อศึกษาการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของวัดอุทมคงคาศิริเขต
3. เพื่อศึกษาบทบาทของผู้มีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในวัดอุทมคงคาศิริเขต
4. เพื่อศึกษาความคิดเห็นของผู้เข้าร่วมกิจกรรมวัดอุทมคงคาศิริเขตต่อการให้ประชาชน มีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้

ผลที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ทราบลักษณะทางกายภาพ ชีวภาพและความเป็นมาของ ป่าวัดอุทมคงคาศิริเขต
2. ทำให้ทราบลักษณะการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของวัดอุทมคงคาศิริเขต
3. ทำให้ทราบบทบาทของผู้เข้าร่วมกิจกรรมวัดอุทมคงคาศิริเขตในการจัดการทรัพยากร ป่าไม้
4. ทำให้ทราบถึงความคิดเห็นของผู้เข้าร่วมกิจกรรมของวัดอุทมคงคาศิริเขต ต่อการให้ ประชาชนมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรป่าไม้
5. ทำให้ทราบวิธีการของการจัดการป่าไม้ที่เน้นถึงศักยภาพ และปัญหาของชุมชนในการ จัดการป่าไม้

ขอบเขตของการศึกษา

1. การศึกษาลักษณะทางกายภาพ ชีวภาพ และความเป็นมาของป่าวัดอุดมคงคาคีรีเขตมีความสำคัญต่อระบบทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน เช่น การใช้ประโยชน์จากน้ำและทรัพยากรอื่น ๆ
2. ศึกษาการจัดการทรัพยากรป่าไม้ โดยสถาบันศาสนา กรณีศึกษาวัดอุดมคงคาคีรีเขต ตำบลนางาม อำเภอเมืองจัตวี จังหวัดขอนแก่น ตั้งอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าโคกหลวง แปลงที่ 3
3. การศึกษาบทบาทของสมาชิกสถาบันวัดอุดมคงคาคีรีเขต ในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ตำบลนางาม อำเภอเมืองจัตวี จังหวัดขอนแก่น ทำการเก็บข้อมูลจากสมาชิก 3 หมู่บ้าน ได้แก่ บ้านโสกใหญ่ ตำบลโพธิ์ชัย กิ่งอำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น บ้านดอนแก่นเค่า และบ้านโสกน้ำขุ่น ตำบลนางาม อำเภอเมืองจัตวี จังหวัดขอนแก่น
4. การศึกษาครั้งนี้ใช้เวลาตั้งแต่เดือนเมษายน 2537 ถึงเดือนมกราคม 2538

สถานที่ทำการศึกษา

วัดอุดมคงคาคีรีเขต ตำบลนางาม อำเภอเมืองจัตวี จังหวัดขอนแก่น

นิยามศัพท์เฉพาะ

- การจัดการทรัพยากรป่าไม้ หมายถึง การดำเนินกิจกรรมด้านป่าไม้โดยองค์กรชุมชนซึ่งประกอบไปด้วย โครงสร้างขององค์กรที่กำหนดกฎเกณฑ์ การจัดระเบียบ รวมถึงการวางแผนการใช้ประโยชน์ในพื้นที่ การปลูกต้นไม้ การดูแลรักษา และการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ อันจะก่อให้เกิดความสมดุลของระบบนิเวศน์
- การมีส่วนร่วม หมายถึง กิจกรรมใด ๆ ก็ตามที่ราษฎรในพื้นที่เข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินการ โดยเข้ามามีส่วนร่วมในการริเริ่ม การวางแผน การดำเนินงาน และกระบวนการควบคุมประเมินผลขั้นตอนใดขั้นตอนหนึ่งหรือทั้งหมด
- ผู้นำแบบทางการ (Formal Leader) หมายถึง ผู้มีอำนาจโดยได้รับการคัดเลือกของทางราชการต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นผู้เข้าไปดำเนินการคัดเลือก และแต่งตั้ง ได้แก่ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน คณะกรรมการหมู่บ้าน เป็นต้น
- ผู้นำแบบไม่เป็นทางการ (Informal Leader) หมายถึง บุคคลที่ชาวบ้านเคารพยกย่องเป็นผู้ที่มีความสามารถทำให้ชาวบ้านเคารพเชื่อฟัง เช่น พระ และผู้อาวุโสที่ชาวบ้านนับถือ

- การใช้ประโยชน์จากป่า หมายถึง การที่ประชาชนได้ใช้พื้นที่ป่าเพื่อวัตถุประสงค์ต่าง ๆ อันได้แก่ ใช้พื้นที่ทำกิน โดยการบุกเบิก ใช้เป็นที่หาอาหารป่า รวมทั้งพืชและสัตว์ตลอดจนใช้เป็น ที่เลี้ยงสัตว์

- ป่าชุมชน หมายถึง รูปแบบของการจัดการป่าไม้ที่นำเอาการพึ่งพิงของประชาชนมาเป็นวัตถุประสงค์ในการจัดการป่าไม้ และให้ประชาชนผู้ได้รับประโยชน์จากป่าดังกล่าวเป็นผู้กำหนดแผนการและควบคุมการดำเนินงานให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ เพื่อผลประโยชน์ต่อเนื้ออย่างสม่ำเสมอตามความต้องการของชุมชน

- สถาบันวัดอุดมคงคาศรีเขต หมายถึง วัดอุดมคงคาศรีเขต ตำบลนางาม อำเภอเมืองจัตุมะ จังหวัดขอนแก่น ดำเนินการโดยสมาชิก 3 กลุ่มคือ กลุ่มที่ 1 พระสงฆ์ แม่ชี และสามเณรในวัดอุดมคงคาศรีเขต กลุ่มที่ 2 คือ คณะกรรมการหมู่บ้านจาก 3 หมู่บ้านคือ บ้านโสกใหญ่ ตำบลโพธิ์ชัย กิ่งอำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น บ้านดอนแก่นเต่า และบ้านโสกน้ำขุ่น ตำบลนางาม อำเภอเมืองจัตุมะ กลุ่มที่ 3 คือ ชาวบ้านจาก 3 หมู่บ้านคือ บ้านโสกใหญ่ ตำบลโพธิ์ชัย กิ่งอำเภอโคกโพธิ์ชัย จังหวัดขอนแก่น บ้านดอนแก่นเต่า และบ้านโสกน้ำขุ่น ตำบลนางาม อำเภอเมืองจัตุมะ จังหวัดขอนแก่น

- ทรัพยากรป่าไม้ หมายถึง สิ่งมีชีวิต และสิ่งมีชีวิตอื่นที่ร่วมกันอยู่ในพื้นที่หนึ่ง และได้ใช้แสงอาทิตย์ อากาศ น้ำ และดิน ช่วยในการเจริญเติบโตและขยายพันธุ์ต่อไป ซึ่งสามารถอำนวยประโยชน์แก่มนุษย์หลายด้าน

- สถาบันศาสนา หมายถึง คำสั่งสอนซึ่งแต่ละศาสนา อาจจะมีคำสั่งสอนเหมือนกัน หรือแตกต่างกันทั้งในด้านรูปลักษณะ และหน้าที่ทางสังคม โดยมีจุดมุ่งหมายอย่างเดียวกันคือ สอนคนเป็นคนดี ได้รับการยอมรับในสังคม ในคัมภีร์ที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ ในหิมาความสามัคคี มีบรรทัดฐานในการปฏิบัติ ตลอดจนเป็นที่รวมแห่งความเชื่อและความเคารพนับถืออันสูงสุดของมนุษย์ในการอยู่ร่วมกัน

- ดูน หมายถึง ลักษณะที่น้ำใต้ดินไหลออกมา เรียกว่า น้ำซับ อยู่ในบริเวณป่าวัดอุดมคงคาศรีเขต

- บทบาทในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ หมายถึง หน้าที่ในการดำเนินการด้านป่าไม้ ซึ่งในแต่ละกลุ่มมีหน้าที่แตกต่างกันตามสภาพ